

Отан тарихы №1 (89) 2020

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 1 (89)**

1 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдин

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аязан Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институтының директоры

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұрт мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер, Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РФА корр.-мүшесі, РФА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Донши атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия:

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор «Центра изучения исторических материалов» Института востоковедения имени Р. Сулейменова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Ажигали Серик Ескендинович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, директор Института истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешимхамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейит Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л. Гумилева (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Director of the Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)

Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor

of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Gottingen University (Kazakhstan)

Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)

Mansura-Haydar, professor, (India)

Masov Rakhim Masovich, Масов Рахим Масович, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)

Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)

Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)

Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)

Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)

Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)

Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)

Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:

Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.

9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

ҒТАХР 30.61.00.

**ДОҢЫЗТАУ ЖӘНЕ СОЛТҮСТІК ҮСТІРТ ҮСТІ ҚҰДЫҚТАРЫ
(ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Қартаева Тәттігүл

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Әл Фараби атындағы ҚазҰУ.
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: kartaeva07@mail.ru

Түйіндеме. Доңызтау мен Солтүстік Үстірт үсті Ақтөбе облысының оңтүстігінде орналасқан. Қарастырылып отырған аймақ құдықтарының барлық түрінің шегенделу материалы жергілікті тас болғанымен, ішкі аймақтық ерекшеліктері мен бір бірінен айырмашылықтары да болды. Шегенделген тас құдықтардың барлық түрі тұрақты құдықтарды құрап, олар керуен, көш жолдарында, мерзімдік қоныстарда кездесті. Тас құдықтардың қабырғасын шегендеуге жергілікті қара тас, ұлу тас шақпақтары қаланды. Доңызтау етегі мен Солтүстік Үстіртте терең шыңырау түрлері, орташа тереңдіктегі түрлері, ал Оңтүстік Үстіртте терең шыңырау түрлері кездесті. Шегенделген құдықтардың барлық түрі сайдан, ойпаттау жерден қазылды. Құдық шегені үшін тастың ішкі бетін өңдеу, құдық аузын, ернеуін көтеруге ойық тас «әйкел» қашау, астау ою, су қоймасы үшін «әуіт» жасау тас қашау өнеріндегі халықтың білімнің ерекше үлгісін көрсетеді. Бұл өңірде көшпелі мал шаруашылығы тоқтаған уақытта кейбір құдықтарды мал, адам түсіп кетпесін деп иелері көміп кеткен. Дегенмен шеген құдықтардың негізгі дені ашық қалдырылған, қазіргі таңда бірқатары жақсы сақталған, суы сарқылмаған.

Кілт сөздер. Доңызтау, Үстірт, тас құдық, шегендеу, шыңырау, құдықшы.

МРНТИ 30.61.00.

**КОЛОДЦЫ ДОНЫЗТАУ И СЕВЕРНОГО ЧИНКА УСТИОРТА
(НА ОСНОВЕ ЭКСПЕДИЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ)**

Картаева Таттигул

Профессор КазНУ им. аль-Фараби.
Казахстан, г.Алматы. E-mail: kartaeva07@mail.ru

Аннотация. Доңызтау и Северный чинк Устиорта расположены на юге Актюбинской области. Материал крепления всех видов колодцев рассматриваемой нами территории выложены из местного камня, но отличаются внутрирегиональными особенностями друг от друга. Все виды крепленных каменных колодцев относятся к постоянным колодцам, и они встречаются на кочевых, караванных путях, и на сезонных пастбищах. Для крепления стен каменных колодцев были использованы местные черные камни и ракушечники. В ущельях Доңызтау и на Северном чинке Устиорта встречаются неглубокие и колодцы средней глубины, а на Южном Устиортеглубокие колодцы –шыңырау. Все виды глубоких колодцев были вырыты в ущельях, впадинах.

Обработка внутренней поверхности камня для внутреннего сруба колодцев, для подъема горловины, для поверхности горловины круглого камня «айкел», резьба кариты, обработка камня для строительства водохранилища «эуит» представляют особую модель знаний каменорезного искусства. В этом регионе, когда кочевое скотоводство остановилось, хозяева некоторых колодцев их закопали, чтобы скот и люди не упали. Однако основная часть колодцев оставлена открытыми, в настоящее время некоторые из них хорошо сохранены, вода не истощена.

Ключевые слова. Донызтау, Устюрт, каменные колодцы, укрепление стен, шынырау, мастера колодезцы.

IRSTI 30.61.00.

**WELLS OF DONYZTAU AND NORTHERN CHINK OF USTYURT
(based on expeditionary materials)**

Kartaeva Tattigul

Professor at Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty. E-mail: kartaeva07@mail.ru

Abstract. Donyztau and the Northern Chink of Ustyurt are located in the south of the Aktobe region. The fastening material for all types of wells of the territory which were considered is laid out from local stone, but differ in intraregional features from each other. All types of fortified stone wells belong to permanent wells, and they are found on nomadic, caravan routes, and on seasonal pastures. To fix the walls of the stone wells were used local black stone and shells. In the ravine of Donyztau and in the Northern Chink of Ustyurt, there are skin and medium-depth wells, and in Southern Ustyurt are found deep wells - shynyrau. All kinds of deep wells were dug in gorges, hollows. Processing the inner surface of the stone for the internal logging of wells, for raising the neck, for the surface of the neck of the round stone “aykel”, carving, stone processing for the construction of the reservoir “auyt” represent a special model of knowledge of stone-cutting art. In this region, when nomadic cattle breeding came, the owners of some wells dug them in, so that cattle and people would not fall. However, the main part of the wells was left open, at the present time, some of them are well preserved and the water is not depleted.

Key words. Donyztau, Ustyurt, stone wells, wall reinforcement, shynyrau, well masters.

Кіріспе. Жер асты және жер үсті суларын игерудің дәстүрлі жолдары дәстүрлі этнология, ескерткіштану бағытында күн тәртібінен түспей келе жатырған өзекті мәселелердің бірі. Өсіресе қазақ жерінің батысындағы жер асты суларын жоғары шығару үшін құдық қазудың әдіс тәсілдері зерттеушілер мен саяхатшылар назарын өзіне аударып келген. Құдық қазу ісінде күрделі технология, құдық қабырғасын таспен шегендеп, құдық аузы мен ернеуін таспен көтеру, құдық үшін тас қашау болып табылады. Грунт суының жер асты су жолында болу қабатына және топырақтың құрамына қарай қалыптасқан құдық түрлерінің қазылу, шегендеу технологиясы табиғат пен адам арасындағы ерекше байланыстың жүйесі. Ақтөбе облысының солтүстігінде қабырғасы өсімдік түрлерімен орпа, таңқы құдықтардың да бірнеше түрлері дәстүрлі кезеңде қолданыста болған. Біз осы мақалаға негізге алып отырған Доңызтау мен Солтүстік Үстірт үсті құдықтарының барлық түрі қабырғасын бекіту әдісіне қарай *шеген құдық* немесе *шегенді құдық* деп аталады. Ал, шегендеуге қолданған материалына қарай атауы – *тас құдық*. Көшпеліліктен отырықшылыққа ауысқан кезеңде кейбір шегенді құдықтың иелері құдыққа мал, адамның түсіп кетуі қауіпсіздігі үшін көміп кеткен, негізгі дені ашық қалған. Осы аймақта құдық кәсібімен байланысты аймақтық кәсіптік сөздердің қалыптасуы, бұл өңірдегі дәстүрлі гидротехникалық білімнің ерекшелігін нақтылайды. Аймақ құдықтары «Батыс Қазақстан өңірлік этноархеологиялық кешенді экспедициясы» негізінде зерттелді. (Экспедиция жетекшісі - С. Ажіғали; отряд жетекшісі - Т. Картаева).

Доңызтау, Солтүстік Үстірт үсті шегендерінің ерекшеліктері

Түптері. Құдықтардың тереңдігі жер асты грунт (еспе) суларының жолдарымен, су қабатының деңгейімен, ал құдық ернеуінің кең немесе тар болуы топырақ құрамы, топырақ түрімен (құмды, сазды, тасты, қиыршық тасты т.б.) байланысты. Доңызтау, Солтүстік Үстірт үстінде құдықтың материалына қарай тек таспен шегенделген түрі кездеседі. Доңызтау мен Солтүстік Үстірт үстінде таяз тас құдықтар, ал Оңтүстік Үстіртте терең тас құдықтар шыңыраулар қазылған. Тас түріне қарай қара таспен шегенделген құдық, ұлутаспен шегенделген құдық деп екі топқа жіктеуге болады. Ұлутас жұмсақ болғандықтан, ішкі жақ бетін өңдеген типтері кездеседі. Ал қара тасты қатты болғандықтан, табиғи шақпақ, өңделмеген түрінде қолданды.

Зерттеу негізінде қазылу, шегендеу, құдық түбінде су сақтау әдісіне қарай *бес*

типін анықтадық:

1) түбіне қарай кеңейіп, қабырғасы да, қорабасы да таспен шегенделген, қорабасында су сақталатын «сиясауыт» түріндегі таяз тас құдық (Доңызтау, Солтүстік Үстірт үсті);

2) жоғарғы қабырғасы шегенделген, түбіне қарай баратын қабырғасын табиғи тас қабат құрайтын, ішкі қабырғасы кең, түбіне қарай кеңейген таяз тас құдық (Доңызтау, Солтүстік Үстірт үсті);

3) қабырғасы толық таспен шегенделген, ішкі ернеуі мен ішкі қабырғасы тар, цилиндр типіндегі таяз тас құдық (Доңызтау);

4) жоғарғы қабырғасы шегенделген, түбіне қарай баратын қабырғасын табиғи тас қабат құрайтын, ішкі қабырғасы тар, цилиндр түріндегі терең тас құдық шыңырау (Оңтүстік Үстірт);

5) түбіне қарай кеңейіп, жоғарғы қабырғасы шегенделген, қорабасын табиғи тас қабат құрайтын, қорабасында судың мол қоры сақталатын «сиясауыт» түріндегі терең тас құдық, шыңырау (Оңтүстік Үстірт).

Құдық суының қоры. Доңызтау жер асты грунт суының мол қорымен танылады. 1930-1931 жылғы гидромелирациялық зерттеу негізінде Доңызтаудан 7328 адамы бар 1328 отбасы тіркелген, олардың меншігінде 2580 - жылқы, 504- ірі қара, 9736- түйе, 9376 - қой, 2658 - ішкі бары есепке алынған. Зерттеушілер қолда бар дәстүрлі құдықтардың адам мен мал басына жетпейтіндігін анықтаған. Доңызтау жазықты жерінде құдық суының көзінен 1 сағатта 60 литр су өнеді. Күніне бір адамның тіршілігі мен шаруашылығы үшін 36 литр су керек десек, құдық суы 6000 адамға жетеді. Құдық суы көзіне қарағанда бұлақ көзі су мол өнген. Ағарған бұлақ көзінен сағатына 350 литр, Қоснұр бұлақ көзінен сағатына 420 су өнген. Байғанин ауданында бұлақтар мен құдықтар суын қоса есептегенде сағатына 84288 су берген. Доңызтаудың Құрғай шатқалындағы грунт суы көзінен сағатына 1400 литр су өнеді. Ал, Қызылқұдықтың құдық суы күніне 340 литр, Ақтас құдық суы күніне 120 литр су берген. Құдық суының қаттылығы неміс градусы өлшеммен dH (deutsche Hdrte) - 44с, ал бұлақ суының қаттылығы – 35с тең. 1931 жылы Доңызтауға 2000 отбасын тұрақтандырып, халық санын 12000 жеткізу жоспарланған. Су қорының халыққа қажеттілігін зерттеу нәтижесінде техникалық ұнғылар орнату қолға алынған (Материалы к схеме проекта обводнения у Доңызтау река Чаган, 1931: 2-4).

Кәсіптік, аймақтық атаулар. Доңызтау, Үстірт құдықтарымен байланысты келесідей аймақтық кәсіптік сөздер қалыптасқан:

Кеуек– 1) Үстірт, Доңызтау, Маңғыстау өңірінде қолданылатын жер асты суының жолдарының атауы; 2) *Кеуек* – құдық түбіндегі балшықтың құлауынан пайда болатын қуыс.

Күдер су – терең қазылған, суы мол шыңырау құдықтардың балама аты.

Күдері су – ағыл-тегіл таусылмайтын мол су.

Қанды құдық – наным-сенім бойынша құдық түбінде пері, айдаһар мекендеген, құдық тазалау түскен адамды шығармай қоятын немесе қауға салғанда су бермей қоятын құдық. Мұндай жағдайда, құрбандық шалып, құран оқытып, құдық суын сарқып, аластап, түрлі ритуалдар жасаған.

Құдықтың ұлтаны – құдықтың табаны.

Төбін – құдықтың түбі.

Қораба – құдық түбіндегі су жиналатын орын.

Әуіт, ауыт – құдықтан тартылған суды мол етіп жинап қоятын сиымдылы мол тастан қаланған астау, су қоймасы ретінде қызмет ететін хауыз тәрізді гидротехникалық құрылыс. Әуіт құдықтың басындағы су қоймасы болып саналады. Ауытқа су жинау тек түйе, ат көмегімен жүзеге асады.

Әйкел /Әйкел құдық – 1. құдық суын таза ұстау үшін, судың бетін жабық ұстау үшін, әрі кенересі берік болып, құламас үшін бетіне қойылатын, ортасы тесік үлкен дөңгелек тасқақпақ, тас шеген. 2. Тас құдықтың, шыңырау құдықтың Үстірт, Доңызтау, Маңғыстау өңірінде қолданылатын жергілікті атауы. Шыңырау құдықтың аузы «*әйкел*» деп аталған тасқақпақпен жабылды. Тасқақпақтың ортасы мес қауға сиятындай етіліп тесілген, сондықтан «*әйкел құдық*» деген де атау қолданылған. *Әйкел* – арабтың

ойық, дөңгелек деген сөзі. Маңғыстау, Түркімен қазақтарының тілінде ортасы тесік, дөңгелек тас мағынасында қолданылады. Өзбек тілінде тастың бұл түрі *ойқұлча* деп аталады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 99-100). Тас құдықтардың қазақ жерінің оңтүстік батысында ерте кезден қолданыстан болғанына қарағанда әйкел сөзі ислам діні дендеп тарағаннан кейін қолданысқа енген болуы керек. Әйкелдің салмағы ауыр тартады, құдықтан суды түйе, ат көмегімен тартқанда тірек ретінде құдық аузы шегенінің жылжып кетпеуін қамтамасыз еткен.

Бесбай кешеніндегі шыңыраудың біріндегі әйкел көлемділігімен, қалыңдығымен және бүтіндігімен өзіне назар аудартады (Әжіғали, 2015: 12). Құдықтың аузы, ернеуін көтерін тастары мен тас астауларды тас қашаушы, яғни тасшы шеберлер жасаған.

Доңызтау, Солтүстік Үстірт үстіндегі құдықтар мен бұлақтарды байырғы көш және көш жолдарын жалғап жатқан бекет, суат ретінде танымыз (Әжіғали, 2015: 7). Доңызтау мен Доңызтаудан Үстіртке көтерілетін шындағы құдықтар байырғы көктеу мен күздеуді қамтамасыз еткен мерзімдік қоныста орналасқан.

Ілме құдық– суы таяз жерден шығатын, қабырғасы таспен шегенделген тұрақты құдықтардың Доңызтау қазақтарының (Оймауыт, Миялы ауылдары) жергілікті жерде қолданатын аймақтық сөзі. *Ілме құдық* атауы, суды қауғамен оңай тартып алуына байланысты қалыптасқан. Жалпы қазақ жерінде ілме құдықтың екі түрі кездеседі. Бірінші түрі Ақтөбе облысы Доңызтауетегі, Доңызтау жоталары мен Солтүстік Үстірт үстіндегі сайларында сақталған. Бұл өңірде құдық аузынан суға дейін 2-ден 3,5 метрге дейін, ал құдық тереңдігі 5-9 метрге дейін барады. Доңызтау мен Солтүстік Үстірттегі ілме құдықтар атауы Солтүстік Үстірттегі терең шыңырау құдықтармен салыстырмалы түрде қалыптасқан деуге болады. Е. Беляевский Айрықты тауының батысы мен шығыс жақ етегінде тереңдігі 1 ден 2 сажынға дейінгі Шеген, Сасық атты құдықтар шоғыры кездескенін, сондай-ақ Айрықты тауының аңғарындағы Ащыеспе суы алғау болып келетін 12 құдық суы мал суаруды қамтамасыз еткен жазған жазған. (Беляевский, 1885: 11). Е.Беляевский көрсеткен құдықтар тереңдігі суы таяздан шығатын құдық. Дәстүрлі өлшемде 1 сажын шамамен 2 м. 13 см. болса, 2 сажын 4 м 26 см тереңдіктегі құдыққа саяды. Еспе атауымен байланысты құдықтар да негізінен суы таяздан шығатын құдықтар жүйесі. Еспе суын (грунт суы) шығару, еспе суын құдық түбіне сақтау, жинаумен байланысты қалыптасқан құдық атауы.

Доңызтау, Солтүстік Үстірттегі ілме құдықтар Тұщыайрық, Ащыайрық, Жаман Ақсай, Жаксы Ақсай, Изенағаш сайларынан, ойпатты жерлеріндегі байырғы қоныс, елді мекендер орнынан бақыланды. Ілме құдықтардың түбі кең етіп қазылып шегені бірінің үстіне бірі алға қарай шығыңқылынып қаланады, осылайша аузына қарай тарыла береді. Тас құдықтың ішкі бейнесі сиясауыт түріне келеді.

Суы мол жерден бірнеше құдық қатар қазылған, мал бір уақытта келгенде екі құдықтан қатарынан екі түйенің көмегімен су тартқан (Мұқанов, 1949: 89). Қатар қазылған құдықтар «қосқұдық» атаған (Вялов, 1934: 150; Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017: 780).

Тас қабат. Үстірт үстінде 1,5 – 2 метр жер қабатынан соң қалыңдығы 30-40 метр, кейде одан да қалың, бірақ жұмсақ тас қабаты түзілген, сондықтан жер астындағы суға жету үшін көздеген жердің тас қабатын үңгу қажет болған. Ол үшін үстінгі жер қабатын кең етіп қазып алып, дәл ортасынан диаметрі 1,5 метрдей етіп тасты дөңгелете сүйменмен (басы үшкір темір құрал, оны балықшылар мұз оюға қолданған) тескілеп, 30-40 см қабатын қопарып алады, оны «*тасты бауыздау*» дейді. Бұдан әрі бауыздалған қабатты шетінен сындырып отырады (Арғынбаев, 1969: 49).

Тасты қабат тереңдеген сайын, оның түбіндегі балшық пен тас сынықтарын шығару, салмағы ауыр болғасын қиындай береді. Сондықтан балшықты тасты шығару үшін көн теріден тігілген ауыр *долықты* немесе *көншелекті* ұзын арқанға байлап, түйенің көмегімен тартып шығарған (Арғынбаев, 1969: 48; Мұқанов, 1949: 89).

Құдық шегені тасты ойып алатын және тасты жерді қазуға қолданатын негізгі құрал сүймен (АЭМ 2019; Шойбеков, 2015: 189-192).

Тұщыайрық тас құдықтары. Тұщыайрық сайы Доңызтау асуынан асқанда Үстірт үстіндегі сай ретінде қалыптасқан табиғат ескерткіші. Сайдың бастауы мен екі жақ шатқалы ұлустастан түзілген. Тұщыайрық сайында төрт құдық қатар қазылған, астау, су

сақтайтын әуітімен бірге сақталған. Тұщыайрық құдықтарының JPS мәліметі келесідей:

N46.41261e

E056.70520e

Тұщыайрық тас құдықтарының шегеніне осы шатқалдың ұлугастары қаланған. Құдық қабырғасының шегені түбінен бастап салынған, түбіне судың мол қоры жиналу үшін кеңі етіп қазған, құдық қабырғасы аузына қарай тарыла түскен. Құдық түбіндегі су жиналатын орын *қораба* деп аталған. Құдықтың ішкі бейнесі «сиясауыт» секілді. Құдық аузы да таспен көтеріліп, әйкел орнатылған.

Үстірт үстіндегі Тұщыайрық сайындағы құдық суларының барлығы дерлік тұщы, мөлдір, әрі таза. Құдық басына жолушылар су алып ішу үшін темір сымға байланған шыны қойылған. Құдық басына келген жолаушы ыдысы болса өзімен бірге су алып кетуді үрдіске айналдырған. Жергілікті қариялардың айтуынша Тұщыайрық суы киелі, құдық аузы ашық жатса да, құдық ішіндегі су таза болады, жәндік, құс түсіп кетіп, суды ластау еш уақытта орын алмайды.

Тұщыайрық құдықтарының барлығының аузындағы шеген тастың ішкі беті өңделген. Әйкел ретіндегі құдық аузы деңгейіндегі тас жарты дөңгелек түрінде қашалған.

Құдықтардың түбіндегі су жиналатын қораның кеңдігіне қарап, суы мол құдық екенін тануға балады. Басында судың мол қорын сақтайтын әуіт те ұлугастан қаланып, тас арасы тасты балшықпен, Доңызтаудан алынатын жергілікті гипспен (гидрат сульфата кальция ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) толтырылған.

Бірінші тас құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы дм – 150 см., құдық аузы ішкі дм – 57 см. Түбіне қарай кеңейді. Құдық аузынан тік шеген деңгейіне дейін – 130 см; тас шегеннің осы деңгейінен бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Құдық аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 3 м., 18 см.

Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 220 см, ұзындығы – 390 см.; ішкі көлемінен ені – 175 см., ұзындығы – 280 см. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы 120 см. (Сурет 1).

Сурет 1 Бірінші тас құдықтың әуітпен бірге жалпы көрінісі. Тұщыайрық.

Екінші тас құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы дм – 140 см., ішкі дм – 49x48 см. Әйкел аузы ойығы дм – 35 см. Түбіне қарай кеңейді. Құдық аузынан тік шеген деңгейіне дейін – 150 см; тас шегеннің осы деңгейінен бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Құдық аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2 м. (Сурет 2).

Сурет 2 Екінші тас құдық. Тұщыайрық.

Үшінші тас құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы дм – 145 см., Құдық аузы бірінші тас қалауының ішкі дм – 60x47 см., екінші қалау ішкі дм – 50x60, үшінші қалау ішкі дм – 49x48 см. Түбіне қарай кеңейді. Құдық аузынан құдық су деңгейіне дейін – 140 м; тас шегеннің осы деңгейінен бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Құдық аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2 м, 50 м. Құдық түбіне дейінгі тереңдігі – 5 м.

Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 310 см, ұзындығы – 5 м.; ішкі көлемінен ені – 2 м., ұзындығы – 413 см. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы 120 см.

Тас астауының сыртқы көлемінен ені – 88 см; ұзындығы – 115 см.; ішкі көлемінен ені – 64 см., ұзындығы – 96 см. (Сурет 3).

Сурет 3–Үшінші тас құдықтың ішкі шегені. Тұщыайрық.

Төртінші тас құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы дм – 140 см., ішкі дм – 46x43 см. Құдық аузынан тік шеген деңгейінен түбіне қарай кеңейетін шегеніне дейінгі қабырғасы – 70 см; тас шегеннің осы деңгейінің ішкі дм – 46x45 әйкел типіндегі бүтін тас ойық қойылған. Осы деңгейден бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Құдық

аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2 м, 55 см.

Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 220см, ұзындығы – 440см; ішкі көлемінен ені – 150см, ұзындығы – 350 см. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы 1м, 20 см. *Тас астауының* сыртқы көлемінен ені – 1 м; ұзындығы – 130 см.; ішкі көлемінен ені – 77 см., ұзындығы – 98 см. (Сурет 4).

Сурет 4–Төртінші тас құдық, әуіт және тас астау. Тұщыайрық.

Ащыайрық құдықтары. Ащыайрық құдықтары Ащыайрық сайының етегінде, Солтүстік Үстірт үстінде орналасқан. 1892 геолог С.Н.Никитиннің жетекшілігімен ұйымдастырылған «Орал сырты даласы» экспедициясы Үстіртті де қамтып, экспедиция мүшелері 20-27 маусым аралығында Ащыайрық тауының батысындағы сайда орналасқан Шегенбай деп аталатын құдықтар басына тоқтайды. Бұл құдықшының өз есімі болуы, оның үстіне лақап есімі болуы да мүмкін. Құдық қазумен қатар, шеген сала білу өнеріне қарай халық Шегенбай атап кеткен болса керек (С.Н. Никитин Шегембай деп қате көрсеткен). Зерттеуші Ащыайрықтағы құдықтар мен бұлақ суының молдығы мен дәмінің тұщы екені жазған (Отчеты экспедиции 1892 года, 189: 15). Жергілікті дерек берушілер: «Ащыайрық суы алғау, ал Тұщыайрық суы тұщы» дегенімен Ащыайрық атауы құдық суының дәміне байланысты аталмаған деуге толық негіз бар. Біріншіден, құдық су бұл жерде алғау болса, құдық көп қазылмайды, 1-2 құдық қазумен шектелуі мүмкін. Екіншіден, Ащыайрық атауы бұл жерде құдық қазу технологиясының Тұщыайрыққа қарағанда күрделі болғанымен байланысты. Ащыайрық құдықтарының суының сапасын, құрамын анықтауды О.С. Вялов пен И.П. Герасимов зерттеу нысанына алған (Вялов, 1934: 169-170; Герасимов, 1930). Халық қолданысында болған уақытта Ащыайрық суы тұщы, әрі сапасы жоғары болған.

Ащыайрық құдықтары түбіне қарай кеңейген. Түбі қораба түрінде қазылған. Құдық қорабаларында барлығында дерлік түбінде су өніп тұр, суы тартылмаған. Ащыайрық құдықтарының Тұщыайрық құдықтарынан айырмашылығы құдық қорабасының табиғи тас қабаттарынан қазылуы мен суының дәмінде.

Қораба шегенін табиғи тас қабат құрайды. Яғни құдық түбі кен етін тасты қабатты ою арқылы қазылады да, құдық қабырғасының қораба мен құдық ернеуі, аузы аралығы шегенделеді. Қазіргі таңда Ащыайрыққұдық суын тіршілікке пайдалану қолданыстан шыққан.

Бірінші тас құдық. Құдық аузы ашық, ернеуі бір жағы өңделген ұлу тастармен көмкерілген. Аузының ойығы немесе ішкі дм – 50х60. Ернеуінің жерден биіктігі – 1м. Ернеуінің сыртқы дм – 150см. Құдықтың ернеу қабырғасынан аяқталатын тұсынан бастап, түбіне қарай кеңейтін қорабасына дейін – 170см. Кеңейген тұсының ішкі дм – 130см. Түбіне қарай кеңейетін шегенінен бастап түбіне дейін – 150см. Басындағы табиғи ұлутастан ойған, өңделген тас астауы морт сынған (Сурет 5).

Сурет 5 Бірінші құдықтың сыртқы ернеуі мен сынған тас астауы. Ащыайрық.

Екінші тас құдық. Құдық аузының ішкі дм – 54x53, сыртқы дм 130см x180см. Құдық құмды жардың сайға құлайтын етегіне қарай қазалған. Көктемгі жаңбырда сазды балшықты су ағып, құдықты көміп қалмас үшін құдықтың сыртқы ернеуіне ұлу тастар мол қашалған. Ернеуінің жер бетінен биіктігі 60 см. Әйкелін құдық аузынан алып тастаған, басында морт сынып бөлек жатыр. Құдық қабырғасы түбіне қарай 80 см бастап кеңейеді. Құдық тереңдігі – 4 м (Сурет 6).

Сурет 6 Екінші тас құдықтың сыртқы келбеті. Ащыайрық.

Үшінші тас құдық. Құдық аузының ішкі дм – 80x90, сыртқы дм – 160 см x150см. Ернеуінің жер бетінен биіктігі – 80 см. Құдық қабырғасы түбіне қарай – 80 см бастап кеңейеді. Құдық тереңдігі – 3 м. Басына тас астау орнатылып, астына дере тас қойылған. Астаудың сыртқы көлемі – 120см x99, ішкі көлемі – 84x69. (Сурет 7).

Сурет 7 Үшінші тас құдықтың сыртқы бейнесі. Ащыайрық.

Төртінші тас құдық. Құдық аузының ішкі дм – 40х40, сыртқы дм 90х90. Ернеуінің жер бетінен биіктігі – 70 см. Құдық қабырғасы түбіне қарай – 70 см бастап кеңейеді. Әйкелі бүтін, бірақ құдық аузынан алынып тасталған, бөлек жатыр (Сурет 35). Құдық жардың сайдың етегіне қарай құлайтын тұсынан қазылған. Жанбырлы күні балшықтың ағып, құдық аузын көміп қалмасы үшін, құдық аузы мен ернеуінің айналасына ұлу тастар ретсіз қашалған. Ішкі шегені үшін ұлутастың ішкі жағы өңделген. Құдық тереңдігі – 320см. (Сурет 8).

Сурет 8 Төртінші тас құдықтың сыртқы көрінісі. Ащыайрық.

Ақсай құдықтары. Ақсай 2 Доңызтаудың Солтүстік Үстіртке көтерілетін шатқалдарында орналасқан. Ақсай 2 ДТК халық арасында Төменгі (Жақсы Ақсай) атауымен белгілі. Құдығы тұрғын үй мен мешіт құрылысы аралығынан қазылған. Тас құдықтың бұл түрі *ойма құдық* деп аталатын құдық түріне саяды. Ойма құдықтың екі түрі бар. Біріншісі, аузы тар етіп қазылған, қабырғасы таспен шегенделген немесе тасты жерде қабырғасын табиғи тас шеген құрайтын таяз құдық. Аузы, қабырғасы да тар жасалған құдық Доңызтаудағы Төменгі (Жақсы Ақсай) ДТК де сақталған. Доңызтаудағы тас құдықтардың бір түріне жататын осы құдықтың қабырғасының

шегендеуі, тасты қалауы басқа тас құдықтардың тас қалау әдісімен бірдей. Доңызтаудың басқа тас құдықтарынан айырмашалығы ойма құдықтың қабырғасы тік ұңғы (цилиндр) түрінде қазылған, құдық түбі кеңеймейді. Доңызтаудың басқа құдықтарының осы ойма құдықтан айырмашылығы олардың аузы тарлау өріліп, түбіне қарай кеңі түседі. Бұл тас құдықтардың су көзі аршылып, тазалап тұрмағандықтан, су көзін топырақ басқан. Халық арасында сақталған деек бойынша мешіт пен құдық XIX аяғы – XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Нұржан ишанға тиесілі (*Дерек беруші: Нұртазин Кенжеғали*).

Құдықтың көмілген түбіне дейінгі тереңдігі – 250 см. Сыртқы дм – 150x150. Құдық аузы төрт ұлутаспен төртбұрыштап бекітілген. (Сурет 9).

Сурет 9– Тас (ойма) құдықтың көрінісі. Ақсай 2, Төменгі (Жақсы Ақсай). Доңызтау.

Ақсай 1 ДКТ халық арасында Жоғарғы (Жаман Ақсай) атауымен белгілі. Құдығы мешіттен батысқа қарай 40 метр жерде орналасқан. Құдық аузының ішкі дм – 46x50, сыртқы дм – 130x120. Құдық ернеуінен бастап құдық түбіне қарай кеңейетін тұсына дейін – 70 см. Құдық түбі – 350 см тереңдіктен бастап бітелген, яғни топырақпен көмілген. Шегені ұлутас. (Сурет 10).

Сурет 10–Тас құдықтың көрінісі. Ақсай 1, Жоғарғы (Жаман Ақсай). Доңызтау.

Ойма құдық атауы Арал өңірінде де кездеседі. Бұл жерде ойма құдық атауы суы 1 метр тереңдіктен шығатын, яғни жергілікті жер үшін өте таяздан шығатын, көкбұта немесе дүзгенмен шегендеген құдыққа қатысты қолданылады.

Изенағаш құдықтары. Изенағаш құдықтары Изенағаш ДКТ құрамына кіреді. Изенағашта тас құдықтың саны үшеу, екеуі сақталған, түбі көмілген, біреуі толық көмілген. Құдықтар Доңызтаудың етегінде Доңызтаудан Солтүстік Үстірттің үстіне

шығатын шатқалды жолдың шығыс жағында орналасқан.

Бірінші құдық. Аузының ішкі дм – 67x65 см, сыртқы дм – 140x145см. Құдық шегені түбіне қарай алдыңғы ернеуінен бастап кеңейі түседі. Екінші шеген дм – 77x78, үшінші шеген дм – 1м x 1м, қорабасы дм – 2м x 2м. Түбі 175 см бастап көмілген. (Сурет 11). Шегені ұлутас. Құдықтың JPS картадағы орны келесідей:

N46е24.138

E057е11.693

Сурет 11 1-ші құдық. Изенагаши.

Екінші құдық. Аузының ішкі дм – 47x46, сыртқы дм – 160x160. Құдық ернеуінен бастап құдық түбіне қарай кеңейетін шегені аралығы – 210см. Осы деңгейден бастап құдық түбіне қарай кеңейіп, қораба шегені басталған, жерден есептегенде қораба тереңдігі – 220 см. 4м 30 см тереңдіктен бастап құдық көмілген. (Сурет12). Құдықтың ішкі шегеніне өңделмеген қара тас салынған. Екі құдықтың арасы – 16 метр. М.Мұқанов екі түйені қатар жегіп екі құдықтан қатар су тарту әдісін жазып алған (Мұқанов, 1949: 89).

Сурет 12- 2-ші құдықтың шегені мен түбі. Изенагаши.

Үшінші құдық. Көмілген. Басында тас шегендері мен тас астауы сақталған. Тас астауының ішкі көлемі – 48x75см, сыртқы көлемі – 105x80см. Астау тереңдігі – 25 см. (Сурет 14). Үшінші құдықтың JPS картағы орны келесідей:

N46е24.146

E057е11.679

Дүңгірлек – Солтүстік және Оңтүстік Үстірт үстіндегі шыңыраулардың,

қорабасы бар құдықтардың жергілікті жердегі атауы. Дүңгірлек негізінен Үстірт шыңырауларының түбінде жер асты суының мол қоры жиналу үшін кең етіп қазылған орны. Көлемі диаметрінің ең үлкені алты қанат киіз үйдей болған. Одан кең етіп қазса опырылып құлап кетуі мүмкін. Халық арасында дүңгірлек аталуының себебі, шыңырауды қазып болғасын, су көзіндегі тығынды алып шыққанда су шыңырау түбіне тамшылағанда дүңгірлеп даусы шыққан. Шыңырау қазу өте қиын іс болғандықтан да, судың мол қорын сақтауға болатын мүмкіндігін қарастырған (*Дерек берушілер: Жазықов Балғали, Ізтілеуов Нысанбай, Сарыбаев Бекес*).

Жергілікті жерде руы әжімбет табын Саныбай деген кісі Үстіртте шыңырау қазумен аты шыққан. Ұрпақтары Миялы ауылында тұрады. Үстірттің үстінде Беркіннің шыңырауы деген шыңырау халық арасында киелі саналады. Басында ұрыс керіс болса суы тартылып кетеді. Құдайы тамақ беріп, басында құран оқытса суы қайтадан өнеді (*Дерек берушілер: Бимурзин Ізтұрған, Адаев Шәріп*).

М. Леваневский Үстірттегі шыңыраулардың тас шегендерін салуға Бұхар және Хиуа жерінен келген құлдар еңбегі пайдаланылған деген деректі береді (Леваневский, 1894: 106 107). Үстірт үстінен Орта Азия мен Еуропа арасын байланыстыратын керуен жолының өткенін назарға алсақ, Керуен басылардың құл саудасын жүргізгендігі еш күмән туғызбайды. Керуенбасылар Орта Азиядан алып келген құлдарды керен сарайларда, бекеттерде тоқтағанда жергілікті байларға келісім бойынша қалдырып, Еуропадан қайтар жолдарында кері алып қайтқан деп болжауға болады.

Доңызтау артезиан (Лат. Artesium) құдықтары – жалпы ауданы 10 мың кмІ-ге жуық жер асты су қорына орнатылған, ұңғылы құдықтар. Доңызтау артезиан алабы Ақтөбе облысының оңтүстігінде, Үстірттің солтүстік-шығысындағы Шошқалы қыраты мен Жем өзені аралығында 100 – 120 км-ге дейінгі жерде созылып жатыр. Атқылау арыны күшті, табиғи қоры мол (500 млрд. м³-ден астам). Ұңғыма орнатылған жағдайда әр ұңғымадан тәулігіне 2000 – 2800 м³-ге дейін су шапшиды. Суық су немесе жылылығы төмен су атқылайтын ұңғымалар басына, мал су ішу үшін бір басы тұйықталмаған темір астаулар орнатылған.

Жем аңғарының Доңызтаумен ұласатын аңғарындағы тұщы, гидрокарбонатты, минералды, артезиан су қоры ірі мақсаттарды сумен қамтамасыз етуге жетеді (Ахмедсафин, 1949: 64). Доңызтау артезиан алабының солтүстігінде суы тұщы (минералдығы 1 г/л), оңтүстік мен батысында аздап ашкылтым (минералдығы 1 – 3 г/л). Артезиан суы дәміне қарай тұщы, алғау; ал температурасына қарай салқын, жылы су болып бөлінеді. Доңызтау артезиан суларын мал шаруашылығына игеру мақсатында ұңғылар қойылып, «артезиан құдығы» жасалған, басына жылқы суару үшін екінші басы ашық, тұйықталмаған темір астаулар қойылған. Ұңғыдан атқылаған артезиан суы астауға құйылады да, жылқы малын кез келген уақытта сумен қамтамасыз етеді. Екінші басынан аққан су алқапқа жайылып қайтадан жерге сіңіп кетіп жатыр.

Доңызтау артезиан алабындағы Ақбұлақ, Аққұдық, Тескенсу сияқты су көздерінен атқылаған минералды суды асқазан ішек ауруларына емге пайдаланады. Доңызтау артезианының тұщы, әрі жылы суының бір қоры ұңғыма арқылы Тасқабақтан шығып жатыр. Тасқабақ артезиан суын халық *жылы бұлақ суы* деп таниды. Тасқабақ артезианына екі жерден жерден жоғары қарай жылы су атқылайтын жасанды ұңғы орнатылған. Жылы суды Тасқабаққа келген адамдар ауыз суға да, жуынып алуға да пайдаланады. Тері ауруларына емдік шипасы тиеді деп, бүгінгі күнгі дейін халық келіп, үстеріне су құйып кетеді. Байырғы кезеңде ел қонғанда осы артезиан суы елді мекенді сумен қамтамасыз еткен. Тасқабақтың бір басындағы ұңғы жоғары қарай судың атқылауына ыңғайлап орнатқан. Тасқабақ суы ойпатқа жайылып, қалың ну қамыс өскен. Тасқабақ артезиан алабында байырғы қоныс халқы егін еккен егістік іздері, атыз орындары сақталған.

Қорытынды. Ақтөбе облысы аймағын сумен қамтамасыз етудің дәстүрлі әдістерінен мәлімет беретін ескерткіштер жүйесінің ерекше үлгілері сақталған. Доңызтау етегіндегі, Үстірт үстіндегі құдықтар қара тас, ұлутастармен шегенделіп, негізгі түрі құдық түбіне қарай кеңейіп сиясауыт түрінде қазылған, ал кейбірі цилиндр түрінде тік қазылып шешенделген. Құдық басында дере астаулар, әйкел түрлерінің сақталып жеткендері тіркеуге алынды. Жазба және фото деректер құдық суларын тарту

үшін басына ағаш шығыр орнатылғанын дәлелдейді. Құдықтың кеңейген түбі, яғни қорабасы су ерекше аймақтық ерекшелігімен қатар, халықтың білім үлгісін көрсетеді. Жер асты суларын игеру, шығарудың дәстүрлі гидротехникалық білімін игерген құдықшылар құдық шегені, әйкелі, астау, әуіті үшін тас қашаудың да әдіс тәсілдерін қоса игерді. Таңқы, орпа сияқты таяз құдықтар жайлаулық қоныстардан қазылып, уақытша пайдаланылды. Терең және таяз таспен шегенделген құдықтар көктеу, күздеу, қыстаулық қоныстардан қазылып тұрақты қолданысты қамтамасыз етті. Көш, керуен жолдарының бойындағы тұрақты тас құдықтар жолды жалғап жатырған бекет, суат ретіндегі қолданыстық маңызы зор болды. Шеген құдықтардың негізгі денінде қазіргі таңда түбінде су өніп тұрғанымен, жаппай тұрмыстық қолданыстан шыққан.

Дерек берушілер тізімі :

- Адаев Шәріп. 1950 ж.т. Байғанин ауданы, Қарауылкелді. Руы табын –қарақойлы – екібас.
- Бимурзин Ізтұрған. 1953 ж.т. Байғанин ауданы, Оймауыт ауылы. Руы Адай – түрікпен.
- Жазықов Балғали. 1949 ж.т. Байғанин ауданы, Қарауылкелді. Руы адай- назар – ессентүген.
- Құрманғали Әлжан. 1951 ж.т. Байғанин ауданы, Миялы ауылы. Руы Табын – қаражон.
- Нұртазаұлы Мұхаметәлі. 1947 ж.т. Байғанин ауданы, Миялы ауылы. Руы қаражон – саяқ – ысық – жанғара.
- Сарыбаев Бекес. 1935 ж.т. Байғанин ауданы, Көкбұлақ ауылы. Руы адай –шеген.
- Ізтілеуов Нысанбай. 1953 ж.т. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Оймауыт ауылы. Руы табын – қоңыратбай – әжімбет.
- Нұртазин Кенжеғали. 1950 ж.т. Байғанин ауданы, Миялы ауылы. Руы Табын – қаражон.

Әдебиеттер:

- Әжіғали С.Е. Ақтөбе облысының аса көрнекті архитектуралық ескерткіштері: фотокөрме. Ғылыми-ақпараттық басылым. Алматы-Ақтөбе, 2015. 52 б.
- Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы, 1969. 170 б.
- Ахмедсафин У.М. Подземные воды Западного Казахстана. Вестник АНҚазССР. №2 (47) 1949. С. 61-71.
- Беляевский. Путь от залива Цесаревича через Усть-Урт до Кунграда. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Санкт-Петербург, Военная типография, 1885. С.1-89.
- Вялов О.С. Колодцы и источники Устюрта. Известия ГГО. 1934. Т.6. №1. С.146 – 176.
- Герасимов И.П. Почвенный очерк Восточного Усть-Урта. Отчет о работе Почвенно-ботанического отряда Казакстанской экспедиции АН. Вып IV. Ч1. Ленинград, 1930.
- Ищенко М.М., Казбеков И.С., Ларин И.В., Щелоков Б.К. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Материалы Комиссии экспедиционных исследований. Вып. 13. Отчет о работах почвенно-Ботанического отряда Казакстанской экспедиции АН СССР. Исследование 1926 года. Вып. VI. Ленинград, АН СССР 1928. 215 с.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс баспасы. 2005. 824 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 5 томдық. 3 том. Алматы: Адам Даму Интеграция, 2017.
- Леваневский М. Очерки Киргизский степей (Эмбинский уезд) // Землеведение. Москва, 1894. Том 1. Вып IV/ Кн. 2. С.99-114.
- Материалы к схеме проекта обводнения у Донызтау река Чаган Байганинского района 1930-1931 года. 4 папка Актюбинского Облводхоза. \ БАТӨМ қоры.
- Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан, 1974. 236 б.
- Отчеты экспедиции 1892 года. Зауральские степи Уральской области. Усть-Урть снаряженной Акционерными Общества Рязанско-Уральской Ж.Д.С.П. и П.П. Фонь-Дервиз и геологическим под начальством С.Н. Никитина. С приложением отчетной карты и 6 таблиц профилей. Санкт-Петербург. Типография А. Якобсона. 1893.
- Шойбеков Р. Қазақ халқының байырғы құдықшылық кәсібіне қатысты атаулары мен ұғымдары. «Оразбаев оқулары» халықаралық конференция жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2015. Б. 189-192.

References:

- Azhigali S.E. Aktobe oblysynyn asa kornekti arhitekturalyk eskertkishteri: fotokorme. [Exuding the arches of the Aktubinskaya Oblast: photo view]. *Gylymi-akparattyk basylym*. Almaty: Aktobe, 2015. 52 b. [In Kazakh].
- Argynbaev H. Kazaktyn mal sharuashylygy zhayyndahi etnografiialyk ocherk [Ethnographic study of the Kazakh farming]. Almaty: Gylym, 1969. 170 b. [In Kazakh].
- Ahmetsafin U.M. Podzemnye vody Zapadnogo Kazahstana. [Groundwater of Western Kazakhstan] *Vestnik AN KazSSR.* №2 (47) 1949. S. 61-71. [In Russian].
- Beliaevskii. Put' ot zaliva Cesarevicha cherez Ust'-Urt do Kungrada. Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. [The way from the Gulf of Tsarevich through Ust-URT to Kungrad. Collection of geographical, topographic and statistical materials on Asia.]. Sankt-Peterburg, Voennaia tipografiia, 1885. S. 1-89. [In Russian].
- Viyalov O.S. Kolodcyi istochniki Usturtu. [The wells and springs of Ustyurt]. *Izvestiya GGO.* 1934. T.6. №1..S.146-176. [In Russian].
- Gerashimov I.P. Pochvennyj ocherk Vostochnogo Ust'-Urta. Otchet o rabote Pochvenno-botanicheskogo otrjada Kazahstanskoi ekspedicii AN. [Soil profile of East Ust -Urt. Report on the work of the Soil and Botanical Unit of the Kazakhstan Expedition of the Academy of Sciences] *Vyp IV.* Ch1. Leningrad, 1930. [In Russian].
- Ishhenko M.M., Kazbekov I.S., Larin I.V., Shhelokov B.K. Osobennosti sel'skogo hoziaistva Adaevskogo uezda. Materialy Komisii I ekspeditsionnyh issledovaniy. [Features of agriculture ADAI district. Materials Commission the forwarding study]. *VYP 13.* Otchet o rabotah pochvenno-Botanicheskogo otriada Kazahstanskoi ekspedicii AN SSSR. Issledovanie 1926 goda. *Vyp. VI.* Leningrad, AN SSSR 1928. 215 s. [In Russian].
- Kazak tilinin aimaktyk sozdigi. [Regional dictionary of kazakh language]. Almaty: Arys, 2005. 824 b. [In Kazakh].
- Kazaktyn etnografiyalik kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dastyrli zhyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 1-5]. *Enciklopediya.* Almaty: Adam Damu Integrasiya, 2017. [In Kazakh].
- Levanevskii M. Ocherki Kirgizskii stepi (Iembinskii uezd) [Essays on the Kirghiz steppes (Emba district)]. *Zemlevedenie.* Moskva, 1894. Tom 1. *Vyp IV/ Kn. 2.* S.99-114. [In Russian].
- Materialy k shemeproekta obvodneniya u Donyztaureka Chagan Bajganinskogo rajona 1930 – 1931 goda. [Materials for the scheme of the irrigation project at Donyztau, Chagan River, Baiganinsky District, 1930 - 1931] 4 papka Aktjubinskogo Oblvodhoza. \BATOM kory.
- Mukanov S. Halykmurasy [Legacy of the people]. Almaty: Kazakstan, 1974. 236 b. [In Kazakh].
- Otchet yj ekspedicii 1892 goda. Zaural'skie stepi Ural'skoj oblasti. Ust'-Urt' snjarizhennoi Akcionerami Obshhestva Rjazansko-Ural'skoi Zh.D.S.P. i P.P. Fon'-Dervizi geologicheskim pod nachal'stvom S.N. Nikitina. [Records of the 1892 expedition. Trans-Ural steppes of the Ural region. Ust-Urt, co-prepared by the Shareholders of the Ryazan-Ural Railway Company J.D.S.P. and P.P. Fon'Derviz and geological under the command of S.N. Nikitin] *S prilozhenie motchetnoi kartyi 6 tablic profilei.* Sankt-Peterburg. Tipografiya A. Jakobsona. 1893. [In Russian].
- Shoibekov R. Kazak halkynyn baiyrgykudykshylykkasibinekatystyataulary men ugymdary. [Terms and definitions related to ancient well fisheries] «Orazbaevokulary» halykaralyk konferenciia zhinagy. Almaty: Kazak universiteti, 2015. B. 189-192. [In Kazakh].

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Жігер Ж. СУ БЭЙХАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ҚАЗАҚ ҰЛТЫНЫҢ ТҮТАС ТАРИХЫ».....	5
Мухатова О. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАСЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20-80-ЖЫЛДАРЫ).....	17
Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. ТРУДЫ М. К. КАДЫРБАЕВА КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ПАЛЕОСОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ.	30
Джумашев А.М., Караманова Г. ПОЛИТИКА КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ: ИСТОРИЯ И ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ.....	42
Абия Е.А., Козыбаева М.М. КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ: ВКЛАД А. КУЗЕМБАЙУЛЫ В РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ КАЗАХСТАНА.....	56

**НОВАЯ ИСТОРИЯ
ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY**

Мұқтар Ә.Қ., Жусупов Р.Б., Исмаилов С.С. УӘЛИ ХАННЫҢ РЕСЕЙМЕН ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАРЫМ ҚАТЫНАСЫ (РЕСЕЙ АРХИВИ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	69
Egamberdiyev M., Akhmetova Zh. SOME ASPECTS OF COOPERATION OF TURKIC-MUSLIM PEOPLES IN THE CONTEXT OF THE JADID MOVEMENT.....	86

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

Рахметуллин Е. АЛАШОРДА ЖӘНЕ ЗЕМСТВОЛЫҚ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДЕ.....	97
Айталы А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XX Ғ. 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ДІНИ АХУАЛ (ТАРИХИ-ДІНТАНЫМДЫҚ ЗЕРТТЕУ).....	108

Апашева С.Н., Абдеев М.Е.
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ПАЙДАЛАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ. *Отан тарихы* №1 (89) 2020 ¹¹⁸

Боранбаева Б.С.
ПОДОЛЬСК МЕРГЕНДЕР МЕКТЕБІН БІТІРГЕН ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫНЫҢ ЖАУЫНГЕРЛІК
ЕРЛІГІ (ОРАЛДЫҚ ҚЫЗДАР МЫСАЛЫНДА)..... 130

**СЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

Калыбекова М.Ч., Жунусова Б.Н.
НАСИЛЬСТВЕННОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ПОЛЯКОВ В КАЗАХСТАН
И ИХ РЕПАТРИАЦИЯ НА РОДИНУ..... 141

Тулекова М.К., Тулекова А.К.
НАЧАЛО ПРОЦЕССА ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕАБИЛИТАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В
КАЗАХСТАНЕ И ЕГО ИТОГИ (1953-НАЧАЛО 60 ГГ.)..... 155

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Ахантаева Ә.Ж.
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАЛА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРІ
МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ. 169

Қартаева Т.
ДОҢЫЗТАУ ЖӘНЕ СОЛТҮСТІК ҮСТІРТ ҮСТІ ҚҰДЫҚТАРЫ
(ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)..... 182

Шашаев Ә.Қ., Қарибозова А.С.
«ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ) ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ»: ЭКСКУРСИЯҒА
МАТЕРИАЛДАР..... 196

Железняков Б.А., Акымбек Е.Ш.
АНТИЧНЫЙ ПРОФИЛЬ НА ХАЛЩЕДОНОВОЙ ПЕЧАТИ ИЗ ПРЕДГОРИЙ ТЕРСКЕЙ
КАРАТАУ. 206